Investigating the Position of Contemporary Mosques in the Urbanscape Based On the Semiotics Approach

Farnaz Mohammadhasani[1], Majid Shahbazi*[2], Hooman Sobouti [3]

1. Ph.D Candidate, Department of Architecture, Zanjan branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran
2. Assistant Professor, Department of Architecture, Zanjan branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran
3. Assistant Professor, Department of Architecture, Zanjan branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran

Abstract
Mosques in Islamic cities are one of the symbolic elements in the urban landscape that, while giving identity and meaning to the urban environment, make the city readable and oriented. However, the changes and transformations created in the architectural structure and contemporary urban planning have given another shape and image to the position of today's mosques. In this research, which was prepared analytically-comparatively, the authors investigate the position of contemporary mosques in today's cities to improve the visual and semantic quality of urban landscapes. The statistical population of the research is 78 students of Architecture and Urban Planning atat Azad University of Zanjan in the years 1400-1401. According to Cochran's formula, the statistical sample is 65 randomly selected from the statistical population. The evaluations are based on the semiotics approach in the form of three dimensions, "physical," "functional," and "meaning," with 16 criteria through sample t-test and multivariate regression. Surveys show that, from the point of view of the statistical community, the level of realizability of contemporary mosques as a sign is at an average or even low level, so the "physical" dimension with an average of 3.19 has more realizability compared to the functional dimension, 2.98 and the semantic dimension 2.74. Among the criteria, the criteria of "shape and form of building," with an average of 3.524, and the criterion of "place identity," with an average of 2.014, have the highest and lowest levels of realizability, respectively. The results of the research show that in the process of modernization of cities, mosques are of secondary importance as symbolic elements of identity building, and by losing their relationship with the structure of the city and neighborhoods, their function has also changed.

Keywords: Urbanscape, Semiotics, Contemporary mosques, Symbols, Sign.

1. Introduction

Urbanscape (the first field the observer encounters in the city) is one of the most influential factors in urban design. The presence of mosques in Islamic cities is one of the symbolic elements in the urbanscape is (Zah Tabchi et al., 2022). The physical effect of these spaces in some periods of history was to the extent of giving identity to the urbanscape and giving meaning to the environment, making it readable and oriented. However, the changes created in the architectural structure and contemporary urban planning have given another shape and image to the place of today's mosque (Mahdavinejad et al., 2015, p. 3). On the other hand, considering the changes and transformations that occurred in the design of mosques and the proposed innovations in the physical plan, elements, and signs of this Islamic building and considering the special place of this use in Iranian-Islamic culture, this research seeks to discover the position of the mosque in the urban landscape from the point of view of Semiotics is to improve the visual and semantic quality of urban landscapes.

2. Materials and Methods

In this research, which has been carried out using a descriptive-analytical method, the authors analyze the position of traditional and contemporary mosques in the urbanscape of contemporary cities to improve the visual and semantic quality of urbanscapes and rely on semiotics and attention to the design of mosques is emphasized in urban legibility. The statistical population of the research consists of 78 architecture and urban planning

* Corresponding author. E-mail: majidshahbazi57@gmail.com

students of Zanjan Islamic Azad University in 2021-2022. The statistical sample, which was 65 people according to Cochran's formula, was randomly selected from the statistical population. In the descriptive part, the information was collected in a library and documentary manner about the selected contemporary mosques in Tehran, and the statistical data was collected by completing a researcher-made questionnaire, which was prepared with an emphasis on the semiotics approach to modern urban signs and mosques. The list of mosques studied in the research is presented in (Tab. 1).

Tab. 1: Selected contemporary mosques for research

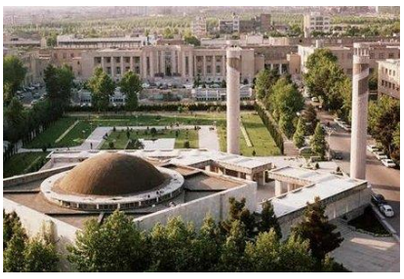	University of Tehran 1966 traditionalist		Tarbiat Modares University 1981 traditionalist
	Al-Ghadir 1976-1986 historical		Jame Zarabkhaneh 1971 historical
	Shahrak Gharb 1991 Modern		Al-Jawad 1962 Modern
	Imam Reza 2011 Neo-modern		Amir al-Mominin 2017 Neo-modern

3. Discussion

The evaluations are based on the semiotics approach in the form of three dimensions, "physical," "functional," and "semantic," with 16 criteria through t-test statistical tests and multivariate regression. The research criteria and the number of questions related to each criterion are presented in (Tab. 2).

Tab. 2: Research criteria and relevant questions

the Number of questions	Components	Group	Dimensions
4	Color of materials, Type of materials, Form and shape of the building, Size and scale of the building	Physical-Material	**Physical**
2	Visibility of the building, The combination of the building with the adjacent texture	Background	
2	Intensity of use, Type of use	Functional Value	**Functional**
1	Using time	Time Value	
2	Age group of users, Group of users	Users	
2	Collective memories, Behavioral camp	Associative	**Semantic**
2	Sense of place, Place identity	Perceptive	

The evaluations indicate that, according to the students, the performance and visual elements of the mosques are less achievable. Additionally, criteria related to the architectural aspect of the mosques, particularly the shape and form of the structures, received the highest scores. In contrast, criteria related to the symbolic dimension, such as the sense of place and identity, received the lowest scores. Therefore, there is a need for reconsideration in the design of contemporary mosques, emphasizing their architectural, functional, and symbolic dimensions.

4. Results

The results of the sample T-Tech test for examining the status of all three physical, functional, and semantic dimensions show that the significance level obtained for all criteria is less than 0.05, and the results can be generalized to the statistical population. In the analysis of these findings, it can be explained that nowadays, location, the hierarchy of entering the mosque, color, type, and type of materials, construction method, shape and form, size and scale, visibility, and its combination with the adjacent texture have been given less attention. Sometimes, the viewer makes a mistake in recognizing it with other cultural spaces. So, the mosque space can be distinguished from its neighboring spaces only by its entrance sign. The buildings adjacent to mosques do not have any tradition with their spiritual atmosphere and original appearance, and sometimes, they are made in the form of taffeta woven separately from the adjacent fabric. Although this issue can be a sign of that space due to its special and unique nature, no sign of its being a mosque can be seen in the urban landscape.

5. Conclusion

Based on the research results, the overall correlation between mosque architecture and identity and urban aspects is weak, and the performance of mosques has declined. Mosques are not situated in suitable conditions, and neighborhoods' physical and conceptual features are not adequately defined. The neighborhood center has been lost, and mosques are not recognized as a prominent element of the neighborhood identity. Mosques are not the tallest structures in the city, and their connection with the urban fabric is weakening. The design and placement of mosques do not meet the standards of scale and location, and the sense of place and emotional attachment in mosques has diminished.

Acknowledgments
This paper is extracted from a Ph.D. thesis of the first author entitled "Comparative study of the reading and understanding of the buildings of traditional mosques and contemporary mosques of Iran from the point of view of semiotics" is under the guidance of the Second author and consulting with the third author in Zanjan Islamic Azad University.

Author Contributions
The participation rate of the first author is 60%, including conceptualization, writing the main draft, and formal analysis; the participation rate of the second and third authors is 20%, including methodology, sources, supervision, review, and editing of the article.

References
Mahdavi Nejad, M., Mashayekhi, M., & Bahrami, M. (2015). Mosque design patterns in contemporary architecture. JRIA; 2 (4):1-15. [In Persian]
Zah Tabchi, H., Ghorbanifard, M., & Navai, M. (2022). Investigation of Islamic symbols, signs and identity in Iranian architecture and urban planning, Restoration Researches, Iranian and Islamic Architecture, 5, (12): 39-47. [In Persian]

مقالهٔ پژوهشی

DOI: 10.52547/ciauj.8.2.500

سال هشتم، شماره دوم – پاییز و زمستان ۱۴۰۲

بررسی جایگاه مساجد معاصر در منظر شهری بر مبنای رویکرد نشانه‌شناسی

فرناز محمدحسنی[۱]، مجید شهبازی*[۲]، هومن ثبوتی[۳]

[۱] دانشجوی دکترای معماری، گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان، زنجان، ایران.

[۲] استادیار، گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان، زنجان، ایران.

[۳] استادیار، گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان، زنجان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۰۹، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲)

چکیده

مساجد در شهرهای اسلامی، یکی از عناصر نشانه‌ای در منظر شهری است که ضمن هویت‌بخشی و معنا دادن به محیط شهری، موجب خوانایی و جهت‌دهی شهر می‌گردد؛ اما تغییر و تحولات ایجاد شده در ساختار معماری و شهر سازی معاصر، شکل و شمایل دیگری به جایگاه مساجد امروزی بخشیده است. در این تحقیق که به روش توصیفی- تحلیلی تهیه شده است، نویسندگان باهدف ارتقای کیفیت بصری و معنایی مناظر شهری به بررسی جایگاه مساجد معاصر در منظر شهرهای امروزی می‌پردازند. جامعه آماری تحقیق دانشجویان ارشد معماری و شهر سازی دانشگاه آزاد زنجان در سال ۱۴۰۰-۱۴۰۱ به تعداد ۷۸ نفر هستند. نمونه آماری نیز طبق فرمول کوکران به تعداد ٦٥ نفر به صورت هدفمند از میان جامعه آماری انتخاب شده است. ارزیابی‌ها بر پایه رویکرد نشانه‌شناسی در قالب سه بعد «کالبدی»، «عملکردی» و «معنایی» با ١٦ معیار، از طریق آزمون‌های آماری تی تک‌نمونه‌ای و رگرسیون چند متغیره انجام پذیرفته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد ازنظر جامعه آماری، میزان تحقق‌پذیری نشانه‌ای بودن مساجد معاصر، در سطح متوسط و حتی پایینی قرار دارد؛ به‌طوری‌که بعد «کالبدی» با میانگین ۳/۱۹ نسبت به بعد عملکردی، ۲/۹۸ و بعد معنایی ۲/۷٤ دارای تحقق‌پذیری بیشتری است. در میان معیارها نیز، معیار «شکل و فرم بنا» با میانگین ۳/۵۲٤ و معیار «هویت مکان» با میانگین ۲/۰۱٤ به ترتیب بیشترین و کمترین میزان تحقق‌پذیری را دارند. نتایج تحقیق بیانگر این است که در روند مدرن شدن شهرها، مساجد به‌عنوان عناصر نشانه‌ای هویت‌ساز در درجه دوم اهمیت قرارگرفته و با از دست دادن رابطه خود با ساختار شهر و محلات، عملکرد آن‌ها نیز تغییر یافته است.

واژگان کلیدی

منظر شهری، نشانه‌شناسی، مساجد معاصر، نماد و نشانه.

* نویسنده مسئول مکاتبات: majidshahbazi57@gmail.com

مقدمه

امروزه توجه به مفهوم نشـــانه‌ها و نمادها و هویت در شـــهرســـازی و معماری به یکی از دغدغه‌های حرفه‌مندان و نظریه‌پردازان شهرسازی و معماری تبدیل‌شده است (Zah Tabchi, Ghorbanifard, & Navai, 2022). توجه به موضوع نشانه و نشانه‌شناسی در شهر و چگونگی ایجاد و انتقال معنی تو سط آن پس از شکل‌گیری رویکردهای انسان‌گرایانه و کیفی نسبت به شهر و فضاهای شهری از نیمه دوم قرن بیستم، مورد توجه قرار گرفت و به دنبال آن دیدگاه‌های مختلفی درخصوص مباحث کیفی فضا از طرف متفکران و اندیشـــمندان حوزه معماری و شـــهرســـازی مطرح شـــد. برخی از این دیدگاه‌ها به اهمیت نقش نشـــانه‌های شـــهری در شکل‌گیری تصور ذهنی شهروندان از شهر اشاره داشتند. درواقع نشانه‌های شهری، عناصر شاخصی در محیط‌های شهری هستند که مردم جهت درک سازمان فضایی شهر از آن‌ها ا ستفاده و به آن‌ها ارجاع می‌دهند. به عبارت دیگر شهر با یک نظام معنایی و نشانه‌ای برای شهروندانش قابل خوانش و شناسایی خواهد بود. این نشانه‌ها در قالب عناصر طبیعی و یا انسان‌ساخت می‌توانند به انتقال معنا و خوانایی فضاهای شهری کمک کنند (Rastegar Zhale, Pedram, Kiani, 2020).

در دوره‌هایی از شهرسازی ایران، عناصری چون میل‌ها و مناره‌ها، چهارتاقی‌ها، کاروانسراها، دروازه‌ها، مسیر قنات، پل‌ها، لبه آب، میدان‌های محلی، مســـاجد، حســـینیه‌ها، تکایا، مراکز مهم حکومتی، مراکز مهم تجاری چون بازار، محله‌های مســـکونی، برج‌های یادمانی، پله‌ها و غیره نیز به عنوان عنصر نشانه‌ای در ساختار شهرهای ایرانی ا ستفاده می شد. متأ سفانه امروزه به دلیل تغییرات کالبدی و زیـ ست‌محیطی این نشانه‌ها به عنا صر انسان ساخت تبدیل شده ا ست (Nasr, 2017). در این میان می‌توان به اهمیت مساجد در شهرهای ا سلامی به عنوان عنصر نشانه‌ای ا شاره دا شت (Shahabian, 2018). مسجد در جامعه نبوی به عنوان نماد هنری و مذهبی، اجتماعی، سیا سی، اقتصادی، آموز شی و فرهنگی مطرح بوده ا ست (Mirsalami & Omranipour, 2023). در صدر ا سلام، نقش کالبدی مساجد اهمیت زیادی ندا شت، لیکن باگذ شت زمان مسجد توانست از منظر کالبدی نیز به عنوان یک عنصر تأثیرگذار در شهرهای ا سلامی عمل کند. تأثیر کالبدی مساجد به‌مرور به گونه‌ای خاص و پراهمیت شد که در مقاطعی از تاریخ، مســـجد به شـــهر اســـلامی هویت می‌بخشـــید و به محیط شـــهری معنا می‌داد و موجب خوانایی و جهت‌دهی آن می‌شـــد (Bemanian & Mohammadi, 2014). مســـجد جامع که معمولاً در مرکز جغرافیایی شـــهر قرار می‌گرفت، به عنوان اصـــلی‌ترین عنصـــر نقطه عطف و جاذب مردم بود (Mashhadizade dehaghani, 2003, p. 281) و نوعی نمادگرایی محســـوب می‌شـــد که مقدس‌ترین نقطه طبعاً محل قرار گرفتن مسجد بود و شهر ا سلامی بر ا ساس میزان پاکی و ناپاکی د ست‌اندرکاران آن‌ها تقسیم می‌شد (Fakuohi, 2000, p. 75).

امروزه در روند گسترش شهرها، مساجد سنتی[1] که یکی از اساسی‌ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها بوده‌اند و درگذشته بر ا ساس ویژگی یادمانی خود به شهرها هویت می‌بخشیدند، دیگر مرتفع‌ترین بناهای شهر نیستند و اثر مستقیم آن‌ها بر مردم در حال تضعیف ا ست. به گونه‌ای که با از د ست دادن مقیاس منا سب خود در شهر، در درجه دوم اهمیت قرارگرفته‌اند و عملکرد آن‌ها به عنوان نشانه شهری روبه‌زوال می‌رود (Hamidi, 1996, p. 14).

در دوران معاصر (دوران تقابل سنت و تجدد)، نگاه معماری مدرن و در امتداد آن معماران آکادمیک نسل جدید بر طراحی بناهای جدید ازجمله مساجد، تأثیر فراوانی داشته است. یکی از مهم‌ترین این تأثیرات، تغییرات شکلی و فضایی مساجد در دوران معاصر است؛ به نحوی‌که امروزه مساجد نوگرا به عنوان خوانش جدیدی از مسجد در فضای معماری و جامعه مطرح‌شده‌اند (Mahdavi nejad, Mashayekhi, & Bahrami, 2015, p. 3).

با عنایت به تغییر و تحولات رخ‌داده در طراحی مساجد و نوآوری‌های پیشنهادی در طرح کالبدی، عنا صر و نشانه‌های این بنای اسلامی و نظر به جایگاه ویژه این کاربری در فرهنگ ایرانی- اسلامی، این پژوهش به دنبال کشف جایگاه مسجد در منظر شهری از دیدگاه نشانه‌شناسی است تا کیفیت بصری و معنایی مناظر شهری را ارتقا دهد. برای دستیابی به این هدف، سؤالات اصلی

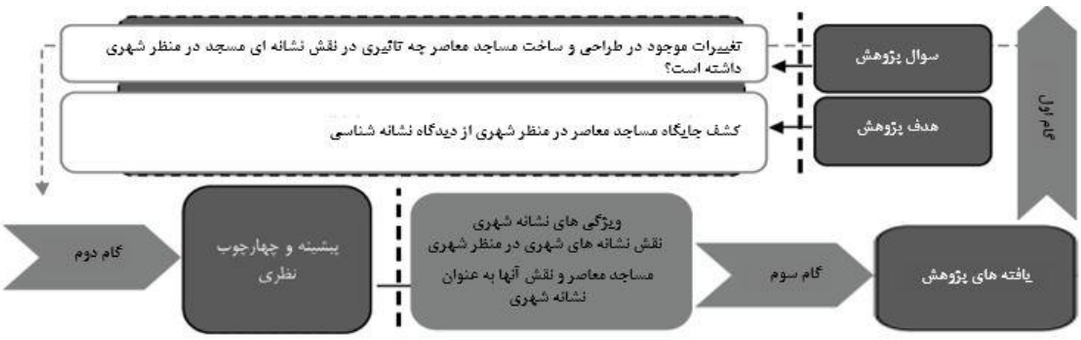

شکل ۱: مدل مفهومی پژوهش
Fig. 1: Conceptual model of Research

تحقیق این‌چنین مطرح می‌گردد که ۱- از دیدگاه نشانه‌شناسی، نقش مساجد معاصر در منظر شهری چیست؟ ۲- کدام‌یک از ابعاد سه‌گانه نشانه شناسی در نقش نشانه‌ای بودن مساجد معاصر نمود بیشتری دارد؟ در این راستا، اساس تحقیق حاضر بر این پایه شکل گرفته است که امروزه ادراک مخاطبان از مساجد معاصر تقلیل یافته و به نظر می‌رسد مساجد معاصر به تبعیت از تغییرات رخ داده در شهرهای معاصر، جایگاه پیشین خود را از دست داده‌اند. لذا برای بررسی این موضوع، نویسندگان از علم نشانه‌شناسی به عنوان بستری مطلوب جهت ادراک هرچه بیشتر محیط برای مخاطب استفاده نموده‌اند. به عبارت دقیق‌تر، روش مورد استفاده نشانه شناسی مخاطب محور بوده که برای این امر ابتدا ابعاد مؤلفه‌ها و معیارهای نشانه شناسی استخراج شده و سپس از دیدگاه جامعه آماری مورد بررسی قرار گرفته است. (شکل ۱)، روند پژوهش حاضر را در سه‌گام بر اساس سؤال، هدف و مبانی نظری پژوهش نشان می‌دهد.

۱. پیشینه پژوهش

در بررسی سوابق پژوهش پیرامون معماری مساجد سنتی و معاصر، مطالعاتی وجود دارد که به روش مقایسه تطبیقی به بررسی تفاوت‌های ساختاری در مساجد سنتی و مدرن پرداخته‌اند (Kiani & Arayesh, 2013; Mahdi Nejad, Azemati, & Sadeghi Habib Abad, 2020; Shahroudi Kolour, Taghipour, & Gerist, 2020).

در یک مطالعه که در سال ۱۳۹۳ انجام پذیرفته است، عوامل مهم در بهبود ارتباط فرد و محیط آن در قالب مدل مفهومی از پدیده حس مکان در مساجد نو ارائه شده است. نویسندگان این مقاله، با تأکید بر اهمیت کالبد، فعالیت و معنا در مسجد برای ادراک حس مکان به این نتیجه دست یافته‌اند که در مساجد با طرح سنتی و هرچه نشانه‌های آشکارتر وجود داشته باشد، حس مکان غنی‌تری احساس می‌شود (Abbasian Hamdani & Daneshgar Moghadam, 2014). نژادابراهیمی و همکاران (۱۳۹۷)؛ نیز در پژوهشی در جستجوی شناسایی ابزار برقراری ارتباط معنایی با عناصر کالبدی معماری هستند. نتایج تحقیق آن‌ها نشان می‌دهد با تعمیم نظریه یاکوبسن[۲]، عوامل مؤثر بر ارتباط شامل زمینه فرهنگی و اجتماعی، کارکرد نمادین، رمزگان‌های معماری و کاربرد صریح، ابزار برقراری ارتباط و رمزگان‌های فرامعماری هستند (Nejad Ebrahimi, Gharehbeiglu, & Vafaei, 2019).

مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که بیشتر پژوهش‌های انجام شده پیرامون مساجد مدرن و سنتی، مربوط به تبیین مبانی نظری و مفاهیم و توصیف کالبدی بناهای مذهبی بوده است و کمتر پژوهشی به بررسی نشانه‌شناسی مساجد سنتی یا معاصر به‌ویژه در منظر شهری پرداخته است. از میان مطالعاتی که مساجد را از منظر نشانه‌شناسی مورد بررسی قرارداده‌اند، می‌توان به پژوهش‌هایی اشاره نمود که در هر کدام نویسندگان به بررسی یک یا چند مؤلفه از مؤلفه‌های نشانه شناسی در مسجدی خاص چون مسجد کبود تبریز، مسجد وکیل شیراز، مسجد امام اصفهان و مسجد الغدیر تهران پرداخته‌اند (Rahimi Atani, Bazrafakan, & Raeisi, 2018;

Ahmadi, Farkisch, Ahmadi, & Mirza Kouchak Khoshnevis, 2020; Azizpour Shoubi, Gharehbaglou, & Nejad Ebrahimi, 2022; laripour & Dadvar, 2019; Karimi & Dadvar, 2020). بررسی این مطالعات نشان می‌دهد که بسیاری از پژوهش‌های انجام‌گرفته در حوزه نشانه شهری بر بعد کالبدی و مؤلفه‌های بصری نشانه تأکید و تمرکز داشته‌اند و ابعاد عملکردی و معنایی نشانه‌های شهری کمتر موردتوجه قرارگرفته است. از این‌رو وجه تمایز این تحقیق با مطالعات پیشین در بررسی هم‌زمان مؤلفه‌های سه‌گانه یک نشانه شهری بر روی مساجد معاصر است.

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر یک پژوهش کاربردی است که به روش توصیفی- تحلیلی انجام پذیرفته است. با عنایت به اینکه هدف جزئی تحقیق بررسی دیدگاه دانشجویان معماری پیرامون طراحی مساجد سنتی و معاصر جهت استفاده در تدریس و طرح‌های آتی بود، لذا جامعه هدف را دانشجویان ارشد معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد زنجان ورودی سال ۱۴۰۰-۱۴۰۱ (به تعداد ۷۸ نفر) تشکیل می‌دهد که در زمان انجام پژوهش تمامی واحدهای طراحی را گذرانده بودند. از این‌رو طبق فرمول کوکران تعداد ٦٥ نفر از این دانشجویان به صورت هدفمند برای نمونه‌گیری انتخاب شدند. جمع‌آوری اطلاعات در بخش توصیفی، به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی پیرامون مساجد معاصر منتخب شهر تهران بوده و داده‌های آماری از طریق تکمیل پرسشنامه محقق ساخته‌ای انجام پذیرفته که با تأکید بر رویکرد نشانه‌شناسی پیرامون نشانه‌های شهری و مساجد امروزی تهیه‌شده است. مساجد موردمطالعه تحقیق شامل مساجد دانشگاه تهران و دانشگاه تربیت مدرس (سنت‌گرا)، مساجد الغدیر و جامع ضرابخانه (تاریخ‌گرا)، مساجد الجواد (ع) و شهرک غرب (نوگرا) و مساجد امام رضا (ع) و امیرالمومنین (ع) (فرانوگرا) می‌شود. دلایل انتخاب این مساجد، در درجه اول، استقرار آنها در شهر تهران و در درجه دوم گونه طراحی آن‌ها بود که با عنایت به تفاوت آن‌ها از نظر ساختار و ایده‌های طراحی، در چهار گونه تقسیم و از هر گونه، دو نمونه انتخاب شدند که هرکدام متعلق به سال‌های مختلف از دوران معاصر هستند. مشخصات مساجد مورد مطالعه تحقیق در (جدول ۱)؛ ارائه می‌گردد.

پایایی و روایی پژوهش

در ادامه، روایی پرسشنامه تحقیق از سوی کارشناسان و متخصصان معماری و شهرسازی[۳]، مورد تأیید قرارگرفته و برای اطمینان از پایایی مناسب سؤالات پرسشنامه میزان آلفای کرونباخ (۰/۷۸۲ <۰/۷) به دست آمد. همچنین با عنایت به بیشتر بودن سطح معناداری معیارها در ابعاد تعیین‌شده پژوهش از مقدار آلفای ۰/۰۵ در آزمون کولموگروف- اسمیرنوف نرمال بودن توزیع داده‌ها نیز تأیید شد. مساجد مورد مطالعه در این تحقیق در بخش تحلیلی میزان همبستگی معیارهای پژوهش از طریق آزمون‌های آماری تی تک‌نمونه‌ای و رگرسیون چندمتغیره برآورد شده است.

۳. چارچوب نظری

نشانه شهری

هر پدیده‌ای در جهان هستی دارای فرم و محتوایی است. البته تجزیه یک پدیده به فرم و محتوا تنها به صورت انتزاعی امکان‌پذیر است. محتوا، موضوع، معنی و مفهومی است که در یک پدیده نهفته است. محتوا دارای خصلتی دوگانه عینی و ذهنی است. محتوای یک پدیده یا فرایند در داخل اثر نهفته است. به‌طورکلی تجزیه پدیده‌ها به فرم و محتوا در حوزه‌های کلانی چون هنر و علوم انسانی و به‌تبع آن حوزه‌های خرد از سینما گرفته تا نقاشی، معماری و طراحی شهری سنت رایجی است (Pakzad, 2008).

جدول ۱: مساجد معاصر مورد مطالعه تحقیق

Tab. 1: Selected contemporary mosques for research

نام مسجد: دانشگاه تربیت مدرس **سال ساخت:** ۱۳۶۰ **گونه طراحی:** سنت‌گرا		**نام مسجد:** دانشگاه تهران **سال ساخت:** ۱۳۴۵ **گونه طراحی:** سنت‌گرا	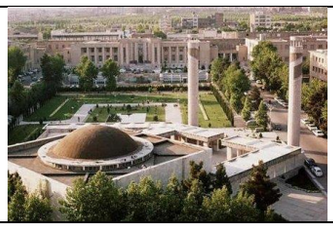
نحوهٔ اجرای مسجد دانشگاه تربیت مدرس، امروزی بوده، اما فرم، هندسه، تناسبات، فضا، حجم، روح مکان و آرایه‌ها، تداعی‌گر معماری سنتی ایران هستند. در این مسجد عناصر اصلی معماری مسجد مانند ایوان، گنبد، مصالح سنتی، کاشی‌کاری، حیاط از طریق اشارهٔ مستقیم، نشانه‌سازی می‌کنند.		گنبدخانه ساختار مکعبی دارد. پایه مربع شکل آن توسط چهار دیوار ساده سنگی ساخته شده که محراب آن بر میانه دیوار سوی قبله جای گرفته است. فضای داخلی گنبدخانه، دارای دو ساختار مجزا است؛ معماری بخش مکعب، منظم و کم‌تزئین بوده و در مقابل، فرم گنبد نرم مورب و پرنقش‌ونگار دیده می‌شود. معماری لایه اول، مینیمالیسم خاصی را القا می‌کند؛ چرا که واجد دیوارهای ساده، سقفی مسطح و چهار ستون ساده است.	
نام مسجد: جامع ضرابخانه **سال ساخت:** ۱۳۵۰ **گونه طراحی:** تاریخ‌گرا		**نام مسجد:** الغدیر **سال ساخت:** ۱۳۵۵-۱۳۶۵ **گونه طراحی:** تاریخ‌گرا	
مسجد جامع غدیرخم که تا سال ۸۳ به‌نام مسجد جامع ضرابخانه نامیده می‌شد، در محله ضرابخانه خیابان پاسداران، خیابان شهید کشوری (نگارستان هشتم)، خیابان مسجد، واقع است؛ و شامل شبستان بزرگ، دو طبقه ساختمان و زیرزمین جهت استقرار کتابخانه، کلاس‌های قرآن و امور فرهنگی و دفتر است. در طراحی آن با تأکید بر رویکرد تاریخی از فضاهای سنتی رایج در مساجد اسلامی ایران بهره گرفته شده است.		بنایی پوشیده از آجر با تزئیناتی از کاشی فیروزه‌ای با حجم اصلی منشوری ۱۲ وجهی به ارتفاع ۲۰ متر است؛ که بدون عقب‌نشینی زیاد نسبت به خیابان اصلی جنوبی قرار گرفته و کاملاً از ساختمان‌های اطراف خود متمایز شده است. کیفیت فضایی گنبدخانه این مسجد با آن‌چه در گنبد خانه‌های مساجد سنتی اتفاق می‌افتد، متفاوت است. این فضا یادآور فضاها و بناهای آرامگاهی و بین‌راهی، در معماری سنتی ایران است.	
نام مسجد: الجواد (ع) **سال ساخت:** ۱۳۴۱ **گونه طراحی:** نوگرا		**نام مسجد:** شهرک غرب **سال ساخت:** ۱۳۷۰ **گونه طراحی:** نوگرا	
ساختمان مسجد از دو بخش شبستان و سالن سخنرانی تشکیل شده است. سالن سخنرانی این مسجد دو طبقه است. شبستان به صورت مخروطی از اضلاع متقاطع تشکیل شده که از رأس به طرف قائده پهن‌تر می‌شود. در زیرزمین مسجد کتابخانه و بالای آن مؤسسه تعاونی امام خمینی (ره) قرار دارد. زمین این مسجد حدود ۱۵۰۰ مترمربع مساحت دارد. این مسجد بنا به دلایل مختلفی، ازجمله قرار گرفتن در مرکز شهر تهران، نوع خاص معماری و امکانات جانبی مسجد، توجه شهروندان تهرانی را به خود جلب کرده است.		این مسجد از مساجد با عظمت و کم‌نظیر در ایران است. در طراحی آن، از خصوصیات اساسی معماری گذشته شامل هندسه، ریتم و سلسله‌مراتب و همچنین نمادهای معماری ایرانی اسلامی که با ساختار ذهنی عامه مردم نیز منطبق باشد، به صورتی نو استفاده شده است. بهره‌گیری از فرم‌ها و نمادهای گذشته با دیدی خلاقانه و بدون پیروی مطلق از الگوهای قدیمی، اغراق نکردن در استفاده از ستون‌ها و جرزها برای ایجاد روحیه مذهبی، عدم استفاده از مصالح تزئینات به شکل کاملاً سنتی، استفاده از اجزای سنتی مانند حیاط، گنبدخانه، شبستان‌های جانبی و مناره	
نام مسجد: امیرالمومنین (ع) **سال ساخت:** ۱۳۹۶ **گونه طراحی:** فرانوگرا		**نام مسجد:** امام رضا (ع) **سال ساخت:** ۱۳۹۰ **گونه طراحی:** فرانوگرا	
ظاهر این ساختمان شباهتی به معماری ایرانی و عربی ندارد و معماران آن خواسته‌اند تا نمای آن را به نماهای محلی نزدیک کنند و همچنان ترکیبی از معماری مسجد را در آن القاء کنند تا این مسجد با نمای شمال شهر تهران سازگاری داشته باشد و از سویی مناره‌ها و گنبد مسجد نیز حفظ شود.		ساختمانی با نمای سنگ و شیشه که معماری مسجد را به ذهن مخاطب متبادر نمی‌کند. در معماری این مسجد، علی‌رغم تفاوت بنیادی فرم آن با معماری متعارف مساجد کشور، از برخی عناصر معماری ایرانی، همچون گودال باغچه، گره‌چینی و آب و نیز از برخی نمادها، مثل عدد ۸ در قطعه‌بندی بنا، استفاده شده است.	

در این میان یکی از مهمترین مفاهیم در حوزه هنر و علوم انسانی، مفهوم «نشانه» و «نشانه‌شناسی» است. نشانه‌شناسی علمی است که هدف خود را شناخت و تحلیل نشانه‌ها و نمادها (گفتاری یا نوشتاری) قرار داده و از بهترین روش‌های کارآمدی است که با ایجاد معنی و یا به تعبیر «رولان بارت[4]» با فرآیند معنی‌دار شدن سروکار دارد. بااینکه نشانه‌شناسی عمری به قدمت تاریخ دارد اما سرچشمه این نظریه را به «فردینان دوسوسور[5]» و «چارلز سندرس پیرس[6]» نسبت می‌دهند (Moradkhani & Atighehchi, 2019). منظور از نشانه شناسی دانشی است که به بررسی کارکرد اجتماعی نشانه‌ها و یافتن سازوکارهای تولید معنی از طریق نظام‌های نشانه‌ای می‌پردازد (Sojoudi, 2003)؛ اما آنچه در این مقاله و به‌طورکلی مطالعات شهری، از آن به «نشانه» یاد می‌شود، انطباق کامل با این نگاه ندارد؛ بلکه دارای اشتراکات و تفاوت‌هایی است که مورد مطالعه پژوهشگران بوده و هست. نتایج حاصل از این مطالعات نشان می‌دهد واژه نشانه در علم نشانه شناسی که معادل واژه sign آمده با آنچه در شهرسازی با عنوان نشانه شهری یاد می‌شود و معادل urban landmark است تفاوت‌هایی دارد. این مفهوم ضمن اینکه دارای ریشه‌هایی در نشانه‌شناسی است، ادبیات مستقلی در ارتباط با ادراک محیطی، خوانایی و جهت‌یابی در شهرسازی دارد.

سوسور، پدر علم زبان شناسی و از پیشگامان علم نشانه شناسی، نشانه را موضوعی «کالبدی» و درعین‌حال «معنادار» می‌پندارد، پدیده‌ای که از ترکیب «دال» و «مدلول» شکل می‌گیرد (Chandler, 2007). گرچه همان روابط دال و مدلولی را می‌توان در بحث نشانه‌های شهری نیز سراغ گرفت، لیکن دسته‌بندی‌های ارائه شده توسط نشانه‌شناسان که بیشتر در حوزه‌های تحلیل متنی کاربرد دارند. به دلیل تفاوت محتوایی که نشانه شهری با زبان‌شناسی دارد عملاً مفید نیست؛ چراکه نشانه‌شناسان زبان‌شناس صرفاً به تحلیل روابط دال و مدلولی اکتفا می‌کنند و این در حالی است که در مطالعات نشانه‌شناسی شهری موضوع مورد تأکید، چیزی ورای تحلیل صرف روابط دال و مدلولی بوده است. علاوه بر آن به تحلیل جایگاه نشانه در تصاویر ذهنی مردم و ارتباط آن با فرایندهای ادراک و شناخت می‌پردازد؛ و برخلاف زبان شناسی، علم نشانه شناسی به دنبال کاربردی کردن یافته‌ها در جهت ارتقاء کیفیت زیست در شهرها است.

رولان بارت معتقد است که در میان شهرسازان به مفهوم کامل کلمه، هرگز از نشانه‌ها سخنی به میان نیامده است. اگرچه به اعتقاد او لینچ[7] توانسته است بیش از دیگران به مسائل نشانه‌شناسی شهری نزدیک شود اما درواقع وی، تحقیقات لینچ را ازنظر نشانه شناسی نامفهوم می‌داند (Mohammad Hassani, Toghraei, & Mirgholami, 2016). ازنظر لینچ، نشانه شهری، عنصری است با ظاهری مشخص که از زمینه خود به صورت متمایز و برجسته ادراک می شود و دارای مقیاس‌های متنوعی–از کلان تا خرد– است. برخی از نشانه‌ها برای جهت‌یابی مورد استفاده قرار می‌گیرند. پاکزاد نیز با الهام از لینچ و بر اساس نگاهی همه‌جانبه تعریفی از نشانه شهری ارائه داده که به رویکرد نظری این مقاله نزدیک‌تر است. «نشانه‌های شهری نقاط عطف ذهنی در سیمای شهر هستند که توسط ظاهر، عملکرد یا معنای یک عنصر شهر به وجود آمده و به عنوان نقاط مبنا در جهت‌یابی مورد استفاده قرار می‌گیرند» (Pakzad, 2005).

نشانه‌های معماری و شهرسازی، همانند هر نماد دیگر، دارای دو عملکرد «بیان معنا» و «ایجاد حس هویت» هستند. هر نشانه‌ای به بیان معنایی فراتر از خود می‌پردازد و حس تعلق به جامعه‌ای خاص را اظهار می‌دارد. این نشانه‌ها به دلیل آن‌که در زندگی روزمره تکرار می‌شوند، همچنین حس خاصی از معنا و هویت را تقویت می‌کنند (Nasr, 2017). نمادها و الگوهای شهری همیشه به عنوان علائم و نشانه‌های القاکننده تفکر و بینش حاکم بر شهرها موردتوجه بوده‌اند. این علائم، چنانچه با دقت و اندیشه متعالی انتخاب شوند، می‌توانند به عنوان رسانه عمومی بسیار مهم ایفای نقش نموده و به آگاهی‌بخشی ساکنان شهر و بازدیدکنندگان آن بپردازند. نقش نمادها و نشانه‌ها در بناها و فضاهای شهر آن‌چنان قوی است که از جنبه‌های گوناگون بر ساکنان تأثیر گذاشته و رفتار آن‌ها را شکل می‌دهد (Zah Tabchi, Ghorbanifard, & Navai, 2022).

هر نشانه شهری دارای سه بعد کالبدی، عملکردی و معنایی است که هرکدام دارای معیارهای مختص خود هستند.

بعد کالبدی: ویژگی‌های کالبدی یک نشـانه شـهری به دو گروه «کالبدی- ماهوی» و «نقش زمینه‌ای» تقسـیم می‌شـود. معیارهای همچون: رنگ، جنس و نوع مصالح، شکل بنا، اندازه و مقیاس بنا در گروه کالبدی ماهوی جای می‌گیرند و نقش زمینه‌ای شامل دو معیار نمایانی (فاصله دید و زوایای دید) و ترکیب بنا با بافت مجاور می‌گردد.

بعد عملکردی: ویژگی‌های عملکردی یک نشانه شهری به سه گروه «ارزش کارکردی»، «ارزش زمانی» و «گروه کاربران» تقسیم می‌شـود. معیارهای همچون: شـدت و نوع اسـتفاده در گروه ارزش کارکردی و معیارهای گروه اسـتفاده‌کنندگان ازنظر مذهب و فرهنگ، جنسیت و سن آن‌ها در گروه کاربران جای می‌گیرند و ارزش زمانی نیز شامل یک معیار زمان استفاده می‌گردد.

بعد معنایی: ویژگی‌های معنایی یک نشانه شهری به دو گروه «تداعی‌گر» شامل معیارهای خاطرات جمعی، قرارگاه رفتاری و گروه «ادراکی» شـامل معیارهای حس مکان و هویت مکانی تقسـیم می‌شـود (Appleyard, 1970; Rapoport, 1990; Pakzad, 2005; Linch, 1960)

مساجد معاصر

همان‌طور که در بخش‌های پیشین اشاره شد، مساجد به عنوان یک نشانه شهری محسوب می‌شود که موجب خوانایی در شهر می‌گردد. محیط مسجد در ارتباط با کاربران آن به قلمرویی با مفاهیم فضایی- مکانی و اجتماعی تعریف می شود. به‌طوری‌که در ساختار آن، فضاهای مسجد در هر مقیاس که باشند؛ واجد دو وجه کالبدی- عینی و معنایی- ذهنی هستند؛ سه عامل فرم کالبدی، عملکرد- فعالیت و معنا، موجودیت آن‌ها را شـکل می‌دهد و به واسـطه مؤلفه‌های کالبدی و معنایی (ادراکات، نیازها و رفتارهای فضـایی) در ارتباط با کاربران تعریف پیدا می‌کنند (Mirsalami & Omranipour, 2023). از سـوی دیگر این نوع بناها به عنوان شاخص‌ترین بنا در کالبد شهری از ویژگی‌ها، عناصر و مؤلفه‌های معماری مشخصی بهره می‌جویند که در دوره معاصر این عناصر و مؤلفه‌ها، گاه تحت تأثیر گرایش‌های سنتی و گاه اندیشه نوگرایی جلوه‌گر شده است (Seyedian, 2008). بازتاب چنین تنوعی را می‌توان در بناهایی همچون مسجد سپهسالار، مسجد شهید مطهری، مسجد الجواد (ع) در تهران و مسجد جندی‌شاپور اهواز، به عنوان نخسـتین مسـاجدی که تحت تأثیر بازخورد رویکردها و گرایش‌های مختلف قرارگرفته‌اند، مشـاهده نمود؛ به علاوه در مساجدی مدرن همچون مسجد دانشگاه تهران با سبکی نو، مسجد حضرت امیر علیه‌السلام با دریافت الگوی سنتی و تغییر آن، مسـجد کارخانه سـیمان بوشـهر با مصـالح مدرن و الگوهای معماری سـنتی اقلیمی، مسـجد جامع شـهرک غرب با اسـتفاده از خصوصیات معماری گذشته به صورت نو (Pourjafar, Amirkhani, & Lilian, 2019)، همچنین مسجد ولیعصر (عج) تهران که طرحی مبهم را در ذهن مخاطب متبادر می سازد. در مقابل مساجدی چون مسجد حضرت رسول (ص) که با معماری ایرانی و حفظ الگوی کاملاً سنتی، بیانگر هویت معماری اسلامی- ایرانی است.

٤. بحث و بررسی یافته‌ها

همان‌طور که در بخش‌های پیشین اشاره شد، رویکرد نشانه‌شناسی مشتمل بر سه بعد کالبدی، عملکردی و معنایی است. بر این اساس و با توجه به یافته‌های حاصل از مرور ادبیات و مبانی نظری پیرامون مساجد و بررسی رویکردهای موجود در طراحی آن، مساجد معاصر شهری با تأکید بر نقش نشانه‌ای آن‌ها در منظر شهری در قالب ابعاد سه‌گانه مذکور در ۱۵ معیار (بعد کالبدی ٦ معیار، بعد عملکردی ۵ معیار و بعد معنایی ٤ معیار) مورد تطبیق و ارزیابی قرار گرفت. (جدول ۲) معیارها و سؤالات پرسشنامه را نشان می‌دهد.

همان‌گونه که در بخش روش پژوهش اشاره شد، برای بررسی وضعیت معیارهای موجود از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده شده است. نتایج این ارزیابی‌ها در (جدول ۳) ارائه شده است که در ادامه به تفکیک ابعاد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

جدول ۲: معیارهای پژوهش و سؤالات مربوطه

Tab. 2: Research criteria and relevant questions

ابعاد	گروه	مؤلفه‌ها	تعداد سؤال
بعد کالبدی	کالبدی- ماهوی	رنگ مصالح، جنس و نوع مصالح، فرم و شکل بنا، اندازه و مقیاس بنا	٤ سؤال
	زمینه‌ای	نمایانی بنا، ترکیب بنا با بافت مجاور	۲ سؤال
بعد عملکردی	ارزش کارکردی	شدت استفاده، نوع استفاده	۲ سؤال
	ارزش زمانی	زمان استفاده	۱ سؤال
	استفاده‌کنندگان	رده سنی کاربران، گروه کاربران	۲ سؤال
بعد معنایی	تداعی‌گر	خاطرات جمعی، قرارگاه رفتاری	۲ سؤال
	ادراکی	حس مکان، هویت مکانی	۲ سؤال

جدول ۳: ارزیابی بعد کالبدی رویکرد نشانه‌شناسی در مساجد معاصر

Tab. 3: Evaluation of the physical dimension of the semiotics approach in contemporary mosques

بعد	معیارهای سنجش	میانگین نمره (۵>t>۱)	اختلاف میانگین
کالبدی	رنگ مصالح	۲/۹٦۳	-۰/۰۳۹
	جنس و نوع مصالح	۲/٤٦۰	-۰/۱۲۱
	شکل و فرم بنا	۳/٥۲٤	-۰/۰۸٦
	اندازه و مقیاس بنا	۳/٥۱۲	-۰/۰۷٥
	نمایانی بنا	۲/۲۳٤	-۰/۱۱٦
	ترکیب با بافت	۳/۰۲۸	-۰/۰٦٦
عملکردی	شدت استفاده	۳/۲۳۲	-۰/۰٦٦
	نوع استفاده	۳/۱۸۱	-۰/۱۰۹
	زمان استفاده	۲/۸۷۹	-۰/۱۲۱
	رده سنی کاربران	۲/٥۳٦	-۰/۱٦۷
	گروه کاربران	۲/۹٤۲	-۰/۰۹۲
معنایی	حافظه جمعی	۲/۸۲۹	-۰/۱۲۱
	قرارگاه رفتاری	۲/۸٤۲	-۰/۰۹۲
	حس مکان	۲/٥۳٦	-۰/۱٦۷
	هویت مکان	۲/۰۱٤	-۰/۱۱٦

نتایج آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی وضعیت هر سه بعد کالبدی، عملکردی و معنایی نشان می‌دهد که سطح معناداری به دست آمده همه معیارها کمتر از سطح ۰/۰۵ است و نتایج قابل تعمیم به جامعه آماری است. بر اساس تحلیل نظر دانشجویان در میان معیارهای مربوط به بعد کالبدی معیار «شکل و فرم بنا» با میانگین ۳/۵۲٤ بالاترین امتیاز و معیار «نمایانی بنا» با میانگین ۲/۲۳٤ پایین‌ترین امتیاز را در میان سایر معیارها دارند. بررسی مقادیر به دست آمده نشان می‌دهد میانگین نمرات اکثر معیارها از سطح میانگین متوسط ۳ پایین‌تر است، به عبارت دیگر از نظر دانشجویان در طراحی مساجد معاصر توجه به بعد کالبدی در سطح متوسط و حتی کمتر از سطح متوسط بوده که نیازمند بازنگری در این حوزه است. در میان معیارهای مربوط به بعد عملکردی معیار « شدت استفاده» با میانگین ۳/۲۳۲ بالاترین امتیاز و معیار «رده سنی کاربران» با میانگین ۲/۵۳٦ پایین‌ترین امتیاز را در میان سایر معیارها دارند. در میان معیارهای مربوط به بعد معنایی نیز معیار «قرارگاه رفتاری» با میانگین ۲/۸٤۲ بالاترین امتیاز و معیار «هویت مکان» با میانگین ۲/۰۱٤ پایین‌ترین امتیاز را در میان سایر معیارها دارند. بررسی مقادیر به دست آمده نشان می‌دهد میانگین نمرات تمامی معیارها از سطح میانگین متوسط ۳ پایین‌تر است که این امر گویای توجه کمتر طراحان به این بعد در طراحی مساجد معاصر است، لذا این بعد نیز نیازمند بازنگریست.

در تحلیل این یافته‌ها می‌توان چنین توضیح داد که درگذشته، مسجد به عنوان مرکز اصلی شهرها، نه‌تنها مرکز مبادلات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جامعه بوده، بلکه معماری، ساخت و سازمان فضایی آن نیز به صورت چشمگیری با فضاهای دیگر متفاوت بود (Hamzehnejad & Amirabadi Farahani, 2021). جدا از موقعیت و محل استقرار مساجد که یک نشانه شهری محسوب می‌شد، نمای مساجد به عنوان ویژگی بصری مهم در درک فضای شهری، خوانایی و هویت‌بخشی به شهر یا محلات شهری نقش اساسی ایفا می‌کرده است. گرچه در بین مساجد شهری، مساجد جامع ویژگی‌های منحصربه‌فردی داشته و از سیمای عظیم و پیچیده‌ای نسبت به بناهای پیرامون خود برخوردار بوده، ولی در بسیاری از موارد، از ویژگی سادگی در سیمای بیرونی آن بهره برده و با بافت پیرامون خود پیوستگی کامل داشته‌اند؛ اما امروزه در احداث مساجد، مواردی چون مکان‌یابی، سلسله‌مراتب ورود به مسجد، رنگ، جنس و نوع مصالح، شیوه ساخت، شکل و فرم، اندازه و مقیاس آن، نمایانی و ترکیب آن با بافت مجاور کمتر مورد توجه قرارگرفته است. در برخی موارد بیننده در تشخیص آن با سایر فضاهای فرهنگی دچار اشتباه می‌گردد. به‌طوری‌که مسجد بودن آن فضا، صرفاً با تابلوی ورودی آن قابل تمایز از فضاهای مجاور خود است. ابنیه مجاور مساجد هیچ‌گونه سنخیتی با فضای روحانی و سیمای اصیل آن ندارند و گاهی به صورت تافته‌ای جدا بافته از بافت مجاور خود ساخته شده‌اند. هرچند این موضوع می‌تواند نقش نشانه‌ای بودن آن فضا را به دلیل خاص و منحصربه‌فرد بودن آن ایفا نماید ولی نشانه‌ای از مسجد بودن آن در منظر شهری دیده نمی‌شود.

بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد که نمایانی مساجد موجب شکل‌گیری نشانه‌های آشنا در برخی نقاط شهری و ایجاد محیطی مأنوس می‌گردد که بنا به دارا بودن عناصر خوانا در شمای کلی مکان، کشش بصری را به همراه دارد. برای مثال در مساجد سنت‌گرایی همچون مسجد دانشگاه تهران و دانشگاه تربیت مدرس، ساختمان در تعاملی همگن با بقیه ساختمان‌ها، تشکیل یک کل را به عنوان مجموعه دانشگاه داده است؛ به صورتی که ساختمان از یک جنس به نظر می‌رسد. با این وجود در مقایسه با سایر بناهای دانشگاه به سرعت می‌توان دریافت این بنا، یک مسجد است. ولی در مساجد نوگرا و فرانوگرا، خصوصیات اساسی معماری گذشته شامل؛ هندسه، ریتم و سلسله‌مراتب و همچنین نمادهای معماری ایرانی اسلامی که با ساختار ذهنی عامه مردم نیز منطبق باشد، به صورتی نو و ساختارشکنانه استفاده شده است. چنانچه بنای مسجد الغدیر منشوری ۱۲ وجهی به ارتفاع ۲۰ متر است که بدون عقب‌نشینی زیاد نسبت به خیابان اصلی جنوبی قرار گرفته و کاملاً از ساختمان‌های اطراف خود متمایز شده است.

همچنین درگذشته در معماری مساجد، توجه به شکوه و عظمت بصری بنای مسجد (به واسطه بهره‌گیری از مصالح، رنگ‌ها، خطوط، نقش‌ها، نمادها و نشانه‌های خاص و مراعات قالب‌های هنری چون ترکیب، ریتم، وحدت، توازن و تقارن) و یا به حداقل

ر ساندن تداخل‌ها و اغتشا شات بصری (عدم ا ستفاده از مجسمه‌ها، درخت‌های مرتفع و پر شاخ‌وبرگ در مقابل سطوح بنا)، بر وضوح و پرمایگی تجربه حسی محیط افزوده و امکان دریافت ذهنی از فضایی واحد را مهیا می‌کرده ا ست؛ اما در شرایط امروز، نوعی غریبگی ملموس بین مسجد و نمای شهری وجود دارد. نمای اصلی و پربازده غالب مساجد نوساز به وسیله واحدهای تجاری محاصره و پوشانده شده‌اند. عدم تداوم طرح هندسی، نقش‌های کلی، رنگ و جنس و مصالح، بافت و ساخت و شکل حجمی بنای مسجد با بناهای مجاور و بالعکس، شاخص‌ترین نقیصه‌ای ا ست که در اکثر نماهای مورد بررسی مشاهده می شود (Mahvash & Moradpour, 2017). از این‌رو چنین دریافت می‌شود که مساجد معاصر جذبه و گیرایی بصری خود را در کالبد و سیما از دست داده‌اند و همین موضوع می‌تواند یکی از علل تضعیف ارتباط مردم با مساجد محسوب گردد.

درخصوص بعد عملکردی مساجد نیز می‌توان چنین توضیح داد که مسجد در زندگی امروز بسیاری از کارکردهای پیشین خود را از دست داده است. باززنده‌سازی این کارکردها در مساجد نه‌تنها به قداست مسجد کمکی نمی‌کند، بلکه آن را شدیداً مخدوش می‌سازد. چنین اغتشاشی در فرایند طراحی و ساخت مساجد به‌خوبی دیده می‌شود. به‌طوری‌که اگر درگذشته مساجد محل برپایی نماز جماعت بود، امروزه تغییرات فرهنگی ناشی از تحولات اجتماعی و اقتصادی موجب شده است که مساجد بیشتر محل برگزاری مراسم مذهبی، آیین سوگواری و عزاداری گردد. جلسات، نشست‌ها و برنامه‌های آموزشی و فرهنگی که درگذشته برای رده‌های سنی مختلف وجود داشت، به مرور کاهش‌یافته و از رونق افتاده است. اگرچه امروزه تغییراتی در محتوای عملکردی مساجد دیده می‌شود؛ اما پایبندی به جنبه‌های سمبلیک و نمادین معماری مساجد همچنان به‌قوت خود باقی است و در برخی موارد به‌کارگیری از تزیینات افزایش یافته است. چنانچه مساجد دانشگاه تهران و دانشگاه تربیت مدرس به دلیل قرارگیری در محیط دانشگاهی دارای کارکردی متفاوت با مساجد شهری هستند. در این مساجد به‌غیراز انجام فرائض؛ تجمع‌ها، سخنرانی‌ها و مراسم دانشگاهی برگزار می شود. بسیاری از دانشجویان بعد و قبل از نماز از فضای مسجد، جهت مطالعه و مباحثهٔ علمی و کارهای گروهی و حتی به منظور استراحت استفاده می‌کنند؛ اما کارکرد اصلی مسجد الغدیر، سالنی جهت انجام مراسم ترحیم است و سایر کارکردها حتی انجام فرائض در این مسجد کاملاً کمرنگ به چشم می‌خورند.

درخصوص بعد معنایی نیز، فرم‌های معماری و جداره‌های شهری می‌توانند با بهره‌گیری از نشانه‌ها، تداعی‌گر خاطرات گذشته و از جهات دیگر با خلق ایده‌های نوین طراحی، خاطره ساز باشند. متأسفانه در بسیاری از مساجد معاصر، علی‌رغم وجود عناصر تاریخی و تلاش برای انطباق آن با تصویر ذهنی مردم از مسجد، ارائه مدلی مجلل آن‌چنان اهمیت می‌یابد که اسراف از ویژگی‌های معماری برخی بناها قلمداد می شود و یا در برخی مساجد، معمار از یک سو آگاهانه از شاخص‌های تاریخی معماری مسجد نظیر آرایه‌پردازی و غیره فاصله می‌گیرد؛ و از سوی دیگر سعی دارد مؤلفه‌های اصیل فضایی مساجد سنتی نظیر هشتی، رواق و حوض را در زبانی امروزی بازآفرینی کند. به عنوان مثال، حیاط و یا حتی شبستان، شکل هندسی هشتی را به خود می‌گیرد. به‌طوری‌که در مسجد امام رضا (ع)، صحن مسجد، شکل هشت‌ضلعی را به خود گرفته است. نوآفرینی اشکال معنادار در طراحی نما در مساجد نوگرا و فرانو گرا به نحوی است که برای نمونه مسجد الغدیر به دلیل قرارگیری در بافت شهری نوگرا و پیشرو، زبانی نوین را به منظور گفتمان با محیط‌اش داراست. درواقع این رویکردها با تأکید بسیار، به سوی ایجاد زبانی نو گام برمی‌دارد؛ اگرچه که درون آن گاهی تغییر دوباره المان‌های گذشته با رویکردهای نوین نیز وجود دارد.

در یک جمع‌بندی کلی، یافته‌های آماری حاصل از تجزیه‌وتحلیل معیارهای موردمطالعه حاکی از آن است که ازنظر جامعه آماری میزان نقش نشانه‌ای بودن مساجد معاصر در سطح متوسط و حتی پایینی قرار دارد. همان‌طور که در (جدول ٤) مشاهده می‌شود، در میان ابعاد موردمطالعه بعد «کالبدی» با میانگین ۳/۱۹ دارای بالاترین امتیاز است و بعد «معنایی» با میانگین ۲/۷٤ کمترین امتیاز را دارد. مقادیر به دست آمده بیانگر این موضوع است که در طراحی مساجد معاصر به بعد کالبدی توجه بیشتری شده و تأکید بر ابعاد فیزیکی در اولویت عمل قرارگرفته است. حال‌آنکه ابعاد عملکردی و معنایی در کمترین میزان توجه قرارگرفته‌اند.

یافته‌های این پژوهش مبنی بر تغییرات کالبدی و عملکردی حاصل از پیدایش اندیشه‌های نو و کمرنگ شدن بعد معنایی نقش نشانه‌ای مساجد، با نتایج مطالعات پیشین (Rahimi Atani, Bazrafakan, & Raeisi, 2018; Ahmadi et al., 2020; Azizpour Shoubi, Gharehbaglou, & Nejad Ebrahimi, 2022; laripour & Dadvar, 2019; Karimi & Dadvar, 2020) همسو بوده و همدیگر را تأیید می‌نمایند.

(شکل ۲) نشان‌دهنده نمودار مشخصات آماری معیارهای ابعاد سه‌گانه است. مطابق این نمودار بالاترین امتیاز میانگین متعلق به معیار «شکل و فرم بنا» با میانگین نمره ۳/۵۲٤ است که خود در سطحی بالاتر از متوسط قرارگرفته است و معیار «هویت مکان» با میانگین نمره ۲/۰۱٤ پایین‌ترین نمره را در میان سایر معیارهای نشانه شناسی به خود اختصاص داده است. در بالا بودن میانگین شکل و فرم بنا، اکثریت جامعه آماری معتقدند که شکل و فرم بناهای مساجد امروزی متفاوت از سایر بناهاست و این خود می‌تواند دلیلی بر نشانه بودن آن باشد حتی اگر شباهتی به شکل و فرم مساجد سنتی نداشته باشد و یادآور فضایی چون مسجد نباشد. ولی استفاده از شکل‌ها و فرم‌های جدید در معماری مساجد، موجب دگرگونی تصویر ذهنی می‌گردد که مخاطب از یک مسجد دارد و به مرور حافظه جمعی، حس مکان و هویت مکانی مسجد را در ذهن مخاطب خدشه‌دار نموده و حس معنایی آن را از بین می‌برد.

جدول ۴: ارزیابی ابعاد سه‌گانه رویکرد نشانه‌شناسی در مساجد معاصر

Tab. 4: Evaluation of the three dimensions of the semiotics approach in contemporary mosques

رویکرد	میانگین نمره (۱<t<۵)	بعد	میانگین نمره (۱<t<۵)	اختلاف میانگین
نشانه‌شناسی	۲/۹۷	کالبدی	۳/۱۹	-۰/۱۱۹
		عملکردی	۲/۹۸	-۰/۱۲٦
		معنایی	۲/۷٤	-۰/۱۰۲

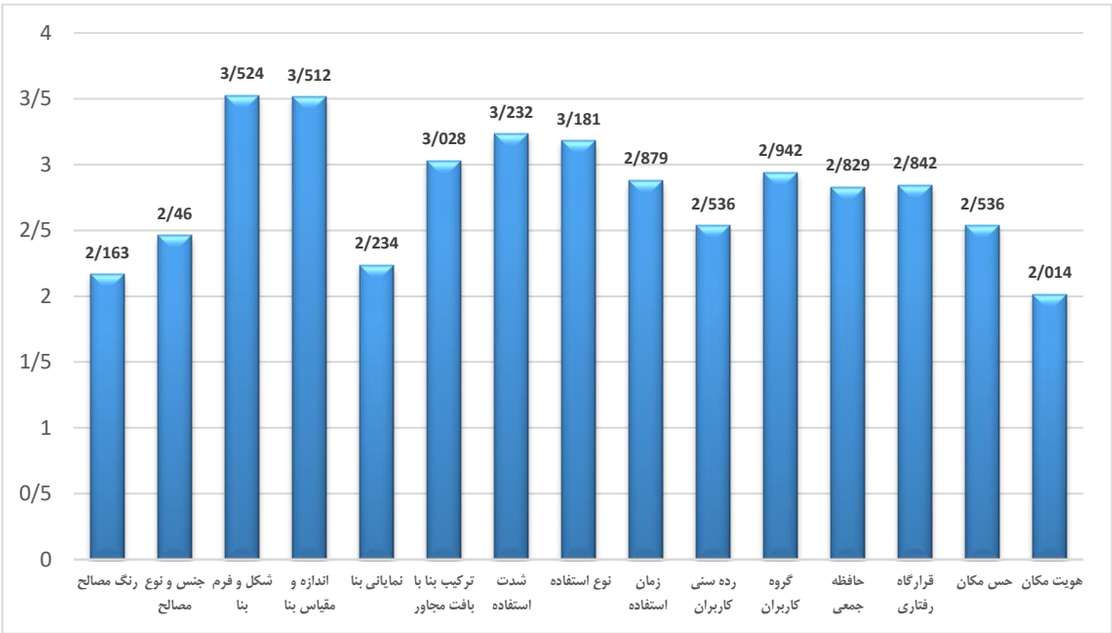

شکل ۲: میزان تحقق‌پذیری نقش نشانه شهری بودن مساجد معاصر

Fig. 2: The degree of realizability of the urban symbolic role of contemporary mosques

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تأکید بر رویکرد نشانه شناسی به بررسی جایگاه مساجد معاصر در منظر شهری پرداخته است. بررسی نشان می‌دهد مساجد و ویژگی‌های آن‌ها به لحاظ اصول شهر سازی ازنظر تعداد و شکل توزیع، در شرایط مناسبی نیستند. ویژگی تقسیمات کالبدی و مفهومی همچون محله و واحد همسایگی یا مرز محله، تنها شکلی ظاهری پیدا کرده و در عمل قابل تعریف نیست. مرکز محله و مسجد به عنوان عنصر شاخص محله‌ای از بین رفته و فقط قرارگیری مساجد در تقاطع‌های اصلی و پررفت‌وآمد در انتخاب مکان استقرار آن‌ها در نظر گرفته شده است. مساجد، دیگر مرتفع‌ترین بناهای شهر نیستند و اثر مستقیم آن‌ها بر مردم در حال تضعیف است و با از دست دادن رابطه خود با ساختار شهر و محلات، عملکرد آن‌ها نیز روبه‌زوال است. این بناها قبلاً ریتم شهری را کنترل و ویژگی خود را منعکس می‌کردند؛ اما اکنون افق شهری محدبی که برجسته‌ترین نقاط آن مساجد بودند، جای خود را به منحنی مقعری داده که در زیر آن، مساجد به ابنیه‌ای کوتاه و بی‌اهمیت تبدیل شده‌اند. اندازه و محل استقرار مساجد مفهوم خود را در ارتباط با دسترسی و رعایت مقیاس در سلسله‌مراتب تقسیمات کالبدی کاملاً از دست داده و مساجد در موقعیت‌های مختلف و در مقابل مخاطبان گوناگون عمدتاً در یک شکل و عملکرد ثابت ساخته شده‌اند و قادر به پاسخگویی به بسیاری از نیازهای ساکنان محل نیستند. ازاین‌رو به مرور هویت خود را از دست داده و دیگر حس مکانی و تعلق‌خاطری در آن‌ها قابل درک نیست. یافته‌های حاصل از نظرسنجی جامعه آماری نیز نشان می‌دهد که در روند مدرن شدن شهرها، مساجد به عنوان عناصر نشانه‌ای هویت‌ساز در درجه دوم اهمیت قرارگرفته و دیگر نقش نشانه‌ای سابق را در منظر شهرهای امروزی برعهده ندارند.

لذا در پاسخ به سؤال اول تحقیق مبنی بر نقش مساجد معاصر در منظر شهری از دیدگاه نشانه‌شناسی می‌توان چنین توضیح داد که برخلاف گذشته که مسجد نقش پررنگی که در شکل‌گیری و روند توسعه شهرها ایفا می‌کرده و جایگاه رفیعی در حوزه فرهنگی و اجتماعی داشته است، امروزه نتوانسته با معماری زمان و عصر خود در هم بیامیزد و ازلحاظ فرمی و عملکرد ظاهری، همسو و همگام با نیازهای معاصر گردد. از سوی دیگر، سیمای کلی شهرهای معاصر تا حد زیادی عاری از مفاهیم اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی شده است؛ لذا حضور مسجد در شهر، به عنوان مهم‌ترین عنصر ساختار شهری و نقش آن در سازمان‌دهی فضای شهرهای اسلامی کمرنگ شده است.

درخصوص سؤال دوم تحقیق که «کدام‌یک از ابعاد سه‌گانه نشانه شناسی در نقش نشانه‌ای بودن مساجد معاصر نمود بیشتری دارد؟» در یک جمع‌بندی کلی می‌توان چنین پاسخ داد که از دیدگاه نشانه شناسی، بعد کالبدی مساجد معاصر علی‌رغم تغییر در ماهیت، همچنان نقش خود را در نشانه‌ای بودن این عناصر شهری حفظ کرده‌اند؛ اما ابعاد عملکردی و معنایی نتوانسته‌اند در ایجاد نشانه شهری بودن مساجد نقشی داشته باشند. از این‌رو تحقق‌پذیری بعد کالبدی نسبت به سایر ابعاد نشانه‌شناسی بیشتر محسوس است.

در پایان با عنایت به یافته‌های تحقیق پیشنهاد می‌گردد:

۱- در ساخت مساجد جدید، سه اصل مهم طراحی، اساس‌سازی و نماسازی بیش‌ازپیش موردتوجه قرار گیرد؛

۲- مساجد طوری طراحی گردند که ضمن رفع نیاز اجتماعی، بتوان از شکوه، ابهت آن برای بهره‌گیری در راستای تقویت معنویت دین مبین اسلام استفاده نمود؛

۳- طراحی مساجد خلاقیت و ایده‌پردازی‌های دنیای معاصر را در برداشته و همسو و همگام با فرهنگ و اندیشه اسلامی باشد؛ به‌گونه‌ای که موجب مخدوش شدن مساجد از لحاظ بصری نگردد و همچنین با دید و هویت شهروندان مسلمان در تضاد نباشد و بتواند هویت و حس مکان یک مسجد را در ذهن مخاطب تداعی نماید؛

٤- در طراحی و ساخت مساجد ضمن رعایت اصول کالبدی و عملکردی، به ابعاد معنایی آن خصوصاً در طراحی و ترکیب نماها با بافت مجاور توجه ویژه‌ای گردد.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکترای نویسنده اول با عنوان «بررسی تطبیقی خوانش و ادراک بناهای مساجد سنتی و مساجد معاصر ایران از دیدگاه علم نشانه‌شناسی» به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان است که آماده دفاع است.

مشارکت نویسندگان

میزان مشارکت نویسنده اول ٦٠٪ شامل مفهوم‌سازی، نگارش پیش‌نویس اصلی و تحلیل رسمی و نویسندگان دوم و سوم ٢٠٪ شامل روش‌شناسی، منابع، نظارت، بررسی و ویرایش مقاله می‌باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. سنتی با سنت‌گرایی متفاوت است. معماری سنتی همان شیوه‌ها و شکل‌های سنتی است اما در سنت‌گرایی ساختمان به شیوه مدرن ساخته می شود و فرم‌ها سنتی هستند.

2. Roman Jakobson

۳. دو کارشناس معماری از اداره میراث فرهنگی، دو کارشناس معماری از اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی و یک کارشناس معماری و یک کارشناس شهرسازی از اداره راه و شهرسازی و یک کارشناس معماری و یک کارشناس شهرسازی از شهرداری و دو استاد معماری و شهرسازی از اساتید دانشگاه

4. Roland Barthes
5. Saussure Ferdinand de
6. Charles Sanders Peirce
7. Lynch

فهرست منابع

Abbasian Hamdani F, Daneshgar Moghadam, G. (2014). Investigating the sense of place in contemporary mosques with traditional and new design. Haft Hesar environmental studies. 3 (9): 13-22. [In Persian]

عباسیان همدانی، فهیمه؛ دانشگر مقدم، گلرخ. (۱۳۹۳). بررسی حس مکان در مساجد معاصر با طرح سنتی و نو. مطالعات محیطی هفت حصار، ۳(۹): ۱۳-۲۲.

Ahmadi M, Farkisch H, Ahmadi V, Mirza Kouchak Khoshnevis A. (2020). An Insight into the Interrelation between the Mosques' Architectural Codes and the Quality of Worshipers' Presence of the Heart: A Case Study of the Safavid Mosques in Isfahan. CIAUJ; 5 (2):51-74. [In Persian]

احمدی، مهدیه؛ فرکیش، هیرو؛ احمدی، وحید؛ میرزاکوچک خوشنویس، احمد. (۱۳۹۹). بازشناسی رابطهٔ رمزگان معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران (مورد پژوهی: مساجد عصر صفوی اصفهان). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۵(۲): ۵۱-۷٤

Appleyard D. (1970). Styles and Methods of Structuring a City. Environment and Behaviour,2, 100-116.

Azizpour Shoubi A, Gharehbaglou M, Nejad Ebrahimi A; Keynejad M. (2022). Symbolism of Iranian Mosques Architecture with a Cultural Study Approach. Cultural Studies & Communication, 18(66): 125-149. [In Persian]

عزیز پور شوبی، عارف؛ قره بگلو، مینو؛ نژاد ابراهیمی، احد؛ کی نژاد، محمدعلی. (۱٤۰۱). نمادشناسی در معماری مساجد ایرانی از رویکرد مطالعات فرهنگی، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۸(٦٦): ۱۲۵-۱٤۹.

Bemanian M, Mohammadi S. (2014). A Study on the Role of Dome in the Design Patterns of Contemporary Mosques. Naqshejahan; 4 (3):7-16. [In Persian]

بمانیان، محمدرضا؛ محمدی، سحر. (۱۳۹۳). بررسی جایگاه گنبد در الگوهای کالبدی مساجد معاصر. نقش جهان، ٤(۳):۷-۱٦.

Chandler D. (2007). Semiot les: TheBasics ،London ،Rout Ledge.

Fakouhi N. (2000). Urban Anthropology. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

فکوهی، ناصر. (۱۳۸۳). انسان شناسی شهری . تهران: نشر نی.

Habibi Lialestani M, Pourmand H, Naeemi M. (2022). Study on the Evolution of Designing approach of the Modern Mosques in the Second Pahlavi Era by Emphasis on the Critical Regionalist Approach (Case studies: Al-Javad Mosque, Tehran University Mosque, Jondi Shapour Mosque). mmi; 12 (30): 85-100. [In Persian]

حبیبی لیالستانی، میلاد؛ پورمند، حسنعلی؛ نعیمی، محمدرضا. (۱٤۰۱). مطالعهٔ سیر تطور رویکردهای طراحی مساجد نوگرا در دوران پهلوی دوم با تأکید بر رویکرد منطقه گرایی انتقادی (مطالعهٔ موردی: مسجد الجواد تهران، مسجد دانشگاه تهران، مسجد دانشگاه جندی شاپور اهواز). مرمت و معماری ایران، ۱۲(۳۰): ۸۵-۱۰۰.

Hamidi M. (1996). Skeletonization of the city of Tehran. (first volume). Tehran: Tehran Technical and Engineering Consultant Organization. [In Persian]

حمیدی، ملیحه. (۱۳۷٦). استخوان‌بندی شهر تهران. (جلد اول). تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.

Hamzehnejad M, Amirabadi Farahani M. (2021). An Analysis of the Originality of Contemporary Mosques in the Islamic World. Naqshejahan; 10 (4): 305-316. [In Persian]

حمزه نژاد، مهدی؛ امیرآبادی فراهانی، مهدیه. (۱۳۹۹). تحلیلی بر اصالت مساجد معاصر ملی در جهان اسلام. نقش جهان، ۱۰: ۳۰۵-۳۱٦.

Hamzehnejad M, Arabi M. (2013). Investigation of Iranian Islamic authenticity in contemporary modern mosques, a case study: the design of Chaharrah Wali Asr Mosque (Aj) in Tehran. Iranian Islamic City Studies, 15: 47-61. [In Persian]

حمزه نژاد، مهدی؛ عربی، مائده. (۱۳۹۳). بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرای معاصر، نمونهٔ موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵ :٦۱-٤۷.

Hillenbrand R. (1998). Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning (I. E'tesam, Trans). Tehran: Processing and Urban Planning Co.

Karimi N, Dadvar A. (2020). An Analysis on the Architectural Elements of the Imam Mosque of Isfahan based on the Semiotic Theory of Umberto Eco. Islamic Art Studies, 17(39): 336-352. [In Persian]

کریمی، نازنین؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۹).تحلیل عناصر معماری مسجد امام اصفهان بر پایه نظریه نشانه شناسی امبرتو اکو، مطالعات هنر اسلامی، ۱۷(۳۹): ۳۳٦-۳۵۲.

Kiani A, Arayesh Sh. (2013). Comparative study of the structure of traditional and modern mosques, a case study of Jame and Imam Semnan mosques and Al-Jawad Mosque (AS) in Tehran, the first national conference on civil engineering, architecture and sustainable development, Yazd. [In Persian]

کیانی، علیرضا و آرایش، شیوا. (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی ساختار مساجد سنتی و مدرن نمونه موردی مساجد جامع و امام سمنان و مسجد الجواد (ع) تهران، اولین همایش ملی عمران، معماری و توسعه پایدار، یزد.

Laripour N, Dadvar A. (2019). Semiotic analysis of form and meaning in Vakil mosque in Shiraz. Islamic Art Studies, 15(33):70-97. [In Persian]

لاری پور، نگین؛ دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز .مطالعات هنر اسلامی، ۱۵(۳۳):۷۰-۹۷.

Lynch K. (1960). The image of the city. Mass Cambridge Massachusetts: MIT press.

Mahdavi nejad M, Mashayekhi M, Bahrami M. (2015). Mosque design patterns in contemporary architecture. JRIA; 2 (4):1-15. [In Persian]

مهدوی نژاد، محمدجواد، مشایخی، محمد؛ بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر، پژوهش‌های معماری اسلامی،۲(۵): ۳-۱۷.

Mahdi Nejad J, Azemati H, Sadeghi Habib Abad A. (2020). Investigating the Structure of Traditional, Contemporary and Post-Islamic Revolution Mosques via the Method of Space Syntax (Case Study: Jameh Mosque of Isfahan, University of Tehran Mosque, Al-Ghadir Mosque, Shahrak-e Gharb Mosque). Mmi, 10 (22) :15-36. [In Persian]

مهدی نژاد جمال الدین، عظمتی حمیدرضا، صادقی حبیب آباد علی. (۱۳۹۹). بررسی ساختار مساجد سنتی، معاصر و پس از انقلاب اسلامی با روش نحو فضا (نمونه مورد مطالعه: مسجد جامع اصفهان، مسجد دانشگاه تهران، مسجد الغدیر، مسجد شهرک غرب). مرمت و معماری ایران، ۱۰(۲۲):۳٦-۱۵.

Mahvash M, Moradpour R. (2017). Investigating Physical Image of an Ideal Mosque in the Subjective Assumptions of Society, Case Study: Bojnord City, North Khorasan Province. Armanshahr Architecture & Urban Development, 9(17): 139-149. [In Persian]

مهوش، محمد؛ مرادپور، رضا. (۱۳۹۵). در جستجوی تصویر کالبدی مسجد مطلوب در پنداشت های ذهنی جامعه (نمونه موردی: شهر بجنورد، خراسان شمالی). معماری و شهرسازی آرمان شهر،۱۷: ۱۳۹-۱٤۹.

Mirsalami M, Omranipour A, Shareati S. (2023). Reading the Physical Structure of Mosques on How to Perceive, Behave and Measure Audience Attendance, Case Study: Traditional and Contemporary Mosques in Qazvin. JRIA, 11 (1):43-63. [In Persian]

میر سلامی، مهسا؛ عمرانی‌پور، علی؛ شریعتی، سارا. (۱۴۰۲). خوانش ساختار شکلی- کالبدی مساجد بر چگونگی ادراک- رفتار و میزان حضورپذیری مخاطبان (مطالعه موردی: مساجد سنتی و معاصر قزوین). پژوهش‌های معماری اسلامی،۱۱(۱): ۴۳-۶۳.

Mohammad Hassani E, Toghraei A, Mirgholami M. (2016). Legible Urban Landmarks: A Typological Approach (Case Study: Vali'asr Street in Tehran). Hoviat-e-shahr, 10(1):61-74. [In Persian]

محمد حسنی، الینا؛ طغرایی، ابوالفضل؛ میرغلامی، مرتضی. (۱۳۹۵). تحلیل گونه شناسانه عوامل مؤثر بر خوانایی نشانه‌های شهری (مطالعه موردی: خیابان ولیعصر (ع) تهران محدوده میدان ونک تا میدان تجریش). هویت شهر، ۱(۱۰):۶۱-۷۴.

Moradkhani A, Atighehchi N. (2019). Interpretation of semiology of the colour based on philosophical foundation Islamic Persian painting, Rahpooye Honar-Ha-Ye Tajassomi, 1(4): 5-21. [In Persian]

مرادخانی، علی؛ عتیقه چی، نسرین. (۱۳۹۷). تفسیر نشانه شناختی رنگ از منظر حکمی در نگارگری ایرانی- اسلامی. رهپویه هنرهای تجسمی، ٤(۱): ۵-۲۱

Nasr T. (2017). The Significance of Landmarks in Analysis of the Components of Identity and Culture in the Image of Iranian City (Case Study: Image of Shiraz City). Hoviat-e-shahr, 11(1): 17-28. [In Persian]

نصر، طاهره. (۱۳۹۶). جایگاه نشانه‌های شهری در واکاوی مؤلفه‌های هویت و فرهنگ در سیمای شهر ایرانی (مطالعه موردی: بررسی سیمای شهر شیراز). هویت شهر، ۱۱(۱): ۱۷-۲۸.

Nejad Ebrahimi A, Gharehbeiglu M, Vafaei, S.M. (2019). Effective factors on Communication and Semiotics in Architecture-case study: Kabood mosque in Tabriz. Javidan Kherad, 15(34):179-202. [In Persian]

نژاد ابراهیمی، احد؛ قره بگلو، مینو؛ وفائی، سید مسعود. (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر ارتباط و نشانه شناسی در معماری - مطالعه موردی مسجد کبود تبریز، جاویدان خرد، ۱۵(۳٤): ۱۷۹-۲۰۲.

Pakzad J. (2005). Cityscape: What Kevin Lynch understands, Abadi, 53: 20-25. [In Persian]

پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۸۵). سیمای شهر: آنچه کوین لینچ از آن می فهمید، آبادی، ۵۳: ۲۵-۲۰.

Pakzad J. (2008). Theoretical foundations and process of urban design. Tehran: Shahidi Publications. [In Persian]

پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۸۸). مبانی نظری و فرایند طراحی شهری. تهران: انتشارات شهیدی.

Pour Ahmadi M. (2022). A Model for Classifying the Architectural Formal Approaches of Contemporary Mosques in Terms of Their Relationship with the Historical Traditions of Mosque Design. CIAUJ; 7 (2): 125-145. [In Persian]

پوراحمدی مجتبی. (۱٤۰۱). مدلی برای دسته‌بندی رویکردهای فُرمی به معماری مساجد معاصر از منظر ارتباط با سنت‌های تاریخی معماری مسجد. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۷(۲): ۱۲۵-۱٤۵

Pourjafar M, Amirkhani A, Lilian M. (2019). Architecture of modern and contemporary mosques in Asia, Europe, America, Africa and Oceania. First edition, Tehran: Tahan. [In Persian]

پورجعفر، محمدرضا؛ امیرخانی، آرین؛ لیلیان، محمدرضا. (۱۳۹۰). معماری مساجد مدرن و معاصر آسیا، اروپا، امریکا، آفریقا و اقیانوسیه. چاپ اول، تهران: طحان.

Rahimi Atani S, Bazrafakan K, Raeisi I. (2018). A New Method for Reading Architectural Texts Based on the Theory of Intertextuality (Case Study: Al-Qadir Mosque, Iran). CIAUJ ,4 (1) :53-67. [In Persian]

رحیمی اتانی، سمیرا؛ بذرافکن، کاوه؛ رئیسی، ایمان. (۱۳۹۷). شیوهٔ نوین خوانش متن معماری مبتنی بر نظریهٔ بینامتنیت: (نمونهٔ موردی: مسجد الغدیر). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ٤(۱): ۵۳-۶۷.

Rapaport A. (1990). The Meaning of the Built Environment. Tucson: University of Arizona Press. 1990.

Rastegar Zhale S, Pedram B, Kiani M. (2020). Regeneration of the Ancient Narrative of Urban Landscape by Reproducing Sign-meanings in the Text Layers. mmi, 10 (24) :1-16. [In Persian]

رستگار ژاله، سحر؛ پدرام، بهنام؛ کیانی، مصطفی. (۱۳۹۹). بازآفرینی کهن‌روایت مناظر شهری از طریق بازتولید نشانه معناها در لایه‌های متن. مرمت و معماری ایران، ۱۰(۲٤): ۱-۱۶

Saussure F. (1983). Course in General Linguistics (French: Cours de linguistique générale), translated by Roy Harris, Open Court Publishing, Chicago.

Seyedian, S.A. (2008). Architecture (the case of Iran's architecture today and the issue of identity): reading identity in the culturalist approach to the revival of worn-out textures. Aine Khiyal, 2, (10): 69-77. [In Persian]

سیدیان، سیدعلی. (۱۳۸۷). معماری (پرونده معماری امروز ایران و مساله هویت): خوانش هویت در رویکرد فرهنگ گرایانه به تجدید حیات بافت های فرسوده. آینه خیال، ۲(۱۰): ۶۹-۷۷.

Shahabian S. (2018). Urban signs of connecting links of the city's readability, Hamshahri newspaper. https://newspaper.hamshahrionline.ir/

شهابیان، شهرام. (۱۳۹۸). نشانه‌های شهری حلقه‌های اتصال خوانایی شهر، روزنامه همشهری.

https://newspaper.hamshahrionline.ir/
Shahroudi Kolour M, Taghipour M, Gerist F. (2020). The Comparative Evaluation of Sense of Place Components in Structural Elements of Shiraz Traditional and Contemporary Mosques the Case Study of Haji Ali Mosque, Moshir-ol-Molk Mosque, Al-Raja Mosque and Daneshgah Mosque. Architectural Thought, 4,8: 40-54. [In Persian]
شاهرودی کلور، مرضیه؛ تقی پور، ملیحه؛ گریست، فائزه. (۱۳۹۹). سنجش تطبیقی مولفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز (موردپژوهی مسجد حاج‌علی، مسجد مشیرالملک، مسجدالرجا و مسجد دانشگاه). اندیشه معماری، ۸(٤):٤٠-٥٤.
Sojodi F. (2003). Applied Semiotics, Tehran: Nash Qesseh. [In Persian]
سجودی، فرزان. (۱۳۸۳). نشانه‌شناسی کاربردی، تهران: نشر قصه.
Whyte, W. (1980). Social Life of Small Urban Space: Conservation Foundation Using Spatial Monitoring. Urban Studies (30): 99-107.
Zah Tabchi H, Ghorbanifard M, Navai M. (2022). Investigation of Islamic symbols, signs and identity in Iranian architecture and urban planning, Restoration Researches, Iranian and Islamic Architecture, 5, (12): 39-47. [In Persian]
زه تابچی، حسین؛ قربانی فرد، محمد جواد؛ نوائی، محمد علی. (١٤٠١). بررسی نمادها، نشانه‌ها و هویت اسلامی در معماری و شهر سازی ایران، پژوهش‌های مرمت، معماری ایرانی و اسلامی، ۵(۱۲): ۳۹-٤٧.
Zarei H, Asadpour A, momeni K. (2021). Examining the architectural and functional features of Nasir Al-Molk and Moshir Al-Molk Mosques in Shiraz. mmi ,11 (28) :1-18. [In Persian]
زارعی، هانی؛ اسدپور، علی؛ مومنی، کوروش. (١٤٠٠). بازخوانی ویژگی‌های معماری و عملکردی مساجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز. مرمت و معماری ایران،۱۱(۲۸): ۱-۱۸
Zargar A, Nadimi H, Mokhtarshahi R. (2016). Mosque Architecture Guide, Tehran: DID Publication. [In Persian]
زرگر، اکبر؛ ندیمی، حمید؛ مختارشاهی، رافونه. (١٣٨٦). راهنمای معماری مسجد، تهران: نشر دید.